

A SZENVEDÉLYEK SZEREPE BETHLEN MIKLÓS ÖNÉLETÍRÁSÁNAK SORSÉRTELMEZÉSÉBEN*

LACZHÁZI GYULA

1.

Bethlen Miklós fogságában írt *Önéletírása* nemcsak azért különösen figyelemre méltó a kora újkori önéletírások között, mert benne szerzője rendkívül gazdagon ábrázolja saját egyéniségét, s igen részletesen és fordulatosan írja le életútját. Hanem azért is, mert a tulajdonképpeni önéletírás mellett Bethlen a fogság idején egy olyan filozófiai értekezést is megírt, amelyben az emberi lét alapvető jellemzőit, ember és világ kapcsolatának kulcskérdéseit tárgyalja. Amennyiben hihetünk Bethlennek, ezt a filozófiai értekezést 1706-ban, szebeni fogsága idején, még az önéletrajzi elbeszélés megírása előtt vetette papírra. Az *Elöljáró beszéd* címen ismert szöveg a régebbi magyar irodalom egyetlen fogságban készült filozófiai értekezése, sőt, az első magyar nyelven írt önálló filozófiai értekezés. Az *Elöljáró beszéd*, bár az önéletrajzi elbeszéléstől különböző szövegforma, mégis szervesen kapcsolódik a tulajdonképpeni *Önéletíráshoz*, többek között azért, mert benne Bethlen saját embereszményét, értékrendjét is felvázolja.¹ A kapcsolódást erősíti az is, hogy személyes hangvételű és személyes érdekű filozofálásról van szó, olyan nézetek megfogalmazásáról, amelyeket az önéletíró saját személyiségének értelmezésére használ fel.² Az emberi természetre és a világra vonatkozó reflexió így nemcsak az olvasóknak kíván tanulsággal szolgálni, hanem a gondolkodó saját lelki épüléséhez is hozzájárul. Jól példázza ezt Bethlennek az örökkévalóság fogalmával összefüggésben tett megjegyzése:

„Ennek jól megértésére minden embernek ugyan, de azok között kiváltképpen énnékem magamnak nagy szükségem vagyon, úgymint kinek mind üdöm-, úgymint hatvanhat esztendőmre, mind a fejemre kimondott halálos

* A tanulmány megírása idején a szerző a Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesült; a tanulmány az OTKA K 120375 projekt keretében készült.

¹ Vö. Nagy Péter: Bethlen Miklós és *Önéletírása*. Irodalomtörténeti Közlemények 98 (1994) 4. 468.

² Ezért is feltételezték sokan, hogy Bethlent Montaigne esszéi inspirálhatták saját gondolatai papírra vetésekor. Filológiai értelemben azonban a személyes hangvételű filozofálásra közelebbi párhuzam Thomas Browne-nak a maga korában roppant népszerű műve, a *Religio medici*.

*sententiára nézve az örökkévalóság kapuja végig kinyitott, és talán annyi napom, vagy csak óráim sincs hátra, amennyi esztendőt eltöltöttem.*³

Az újabb kutatási eredmények azt bizonyítják, hogy az *Elöljáró beszéd* szerzője kora bölcseleti gondolkodásának alapos ismerője volt, s nagy műveltség birtokában állította össze saját értekezését. Maga Ágostont, Petrarcát, Thomas Browne-t, Thomas More-t, Descartes-ot, Perkinst, Thuanust említi olvasmányaként, de feltételezhető, hogy olvasottsága sokkal átfogóbb volt. Az *Elöljáró beszéd* azonban nemcsak eszmetörténeti kontextusban tarthat számot érdeklődésre, hanem azért is, mert benne Bethlen olyan antropológiai tételeket fogalmaz meg, amelyek az önéletrajzi elbeszélésben kibontakozó sorsértelmezés kereteit is kijelölik. Az *Elöljáró beszéd* az *Önéletírás* énformálásának részét képezi, amennyiben az erősen szubjektív értekezésben Bethlen az általa képviselt embereszményt fogalmazza meg. Az *Elöljáró beszéd* egyes gondolatai megvilágító erejük lehetnek az *Önéletírás* értelmezése szempontjából is.

Bethlen elfogásának konkrét oka a *Columba Noe* című röpirata lehetett, jóllehet maga *Önéletírásában* más okokat sorol.⁴ Jelen dolgozatnak nem tárgya a per alá helyezés tényleges politikai motivációnak elemzése. A következő fejtegetések arra igyekeznek a figyelmet irányítani, hogy az *Önéletírásban* ábrázolt szenvedéstörténetnek antropológiai dimenziója is van. Bethlen *Önéletírásában* saját tevékenységét szembeállítja az eszménytől eltérő magartási módokkal, s politikus társainak zömét az egyéni ambíció, a szenvedélyek rabjaként ábrázolja. A politika terepén való bukás így antropológiai keretek között is értelmeződik, s ez az értelmezés szorosan kapcsolódik a szenvedélyek kérdése iránti fokozott kora újkori érdeklődéshez.

2. Az *Elöljáró beszéd* antropológiai gondolatai

Az *elöljáró beszéd* központi gondolata a hírnév és a becsület fogalmának értelmezése, e kérdéskör mintegy az értekezés vezérfonalaként szolgál. Nemrégén Simon József mutatott rá arra, hogy Bethlennek a hírnévre és a becsületre vonatkozó koncepciója nyelvfilozófiai alapozottsága után rokonságot

³ BMM 443.

⁴ Nagy Péter szerint letartóztatásának oka a *Columba Noe* volt, de Bethlen vagy nem értette meg, miért vádolják, vagy igyekezett elterelni a figyelmet a röpiratról, s ezért nevezi meg letartóztatása okaként a Rabutinnal való konfliktusukat, illetve azt, hogy meg akarta akadályozni a Teleki-család vagyionának beolvasztását. *Nagy P.*: i. m. (1. j.) 462. Úgy véli, talán más, az utókor számára ismeretlen oka is volt a *Columba Noe* mellett annak, hogy élete végéig fogva tartották. Uo. 464.

mutat a Pufendorf természetjogában fellelhető megközelítési móddal, s hogy a német gondolkodó existimatio-fogalma párhuzamba állítható Bethlen becsület-fogalmával.⁵

Jelen dolgozat szempontjából nem annyira a becsület-koncepció nyelvfilozófiai alapozottsága, hanem morálfilozófiai implikációi lesznek fontosak. A Pufendorf-párhuzam azonban ebből a szempontból is megvilágító lehet, hangsúlyozni kell azonban, hogy a következőkben Pufendorf természetjoga nem mint Bethlen gondolatainak filológiai értelemben vett forrása, hanem mint egyes elképzeléseit megvilágító teória kerül említésre. Morálfilozófiai szempontból Pufendorfnak a becsületre vonatkozó bonyolult gondolatmenetét némiképp leegyszerűsítve a következőképpen foglalhatjuk össze. A becsületnek vagy becsülésnek két változata különböztethető meg. Az egyszerű becsülés mindenkit megillet, amennyiben erkölcsösen, azaz a természeti törvény szerint él. A becsülés intenzív változatát az olyan kimagasló tettekkel lehet kiérdemelni, amelyek összhangban vannak az erkölcsi kívánalmakkal, azaz a természeti törvénnyel. Pufendorf mind az egyszerű, mind az intenzív becsület esetében azt hangoztatja, hogy a becsület megtartására, illetve megszerzésére irányuló törekvésnek összhangban kell lennie a természeti törvénnyel. Ezt a természeti törvényt a lelkiismeret tartalmazza, ami többek között azért is fontos, mert előfordulhat, hogy gonosz emberek hazugságai beszennyezik, vagy a világ tévesen ítéli meg az egyén becsületét: ebben az esetben az egyén saját lelkiismeretére támaszkodhat, s így bizonyosodhat meg arról, hogy Isten ismeri igazi értékét.⁶

Bethlen Miklós a becsület problémáját morálfilozófiai szempontból közelíti meg, elsősorban arra a kérdésre keresve választ, milyen becsületre kell törekednie az egyénnek. Ez önmagában is lényegi különbség Pufendorffhoz képest, a német gondolkodó ugyanis az *existimatiót* a *De jure naturae et gentium* című nagy művében a *De potestate imperii civilis circa definiendum valorem civium* című fejezetben, az uralkodó jogairól szólva tárgyalja. Pufendorf itt azt a konklúziót vonja le, hogy az intenzív becsület az uralkodótól ered, de nem jog; az *existimatio simplex* viszont nem veheti el az

⁵ Simon József: Bethlen Miklós és a hírnév. A Pufendorf-recepció problémája. In: A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750). Szerk. Balázs Mihály, Bartók István. Szeged, 2016. 173–186. Párhuzamként megemlíthető még Apáczai, aki Ameszus nyomán az enciklopédia X. könyvének 3. részében elemzi a hírnevet. Apáczai megkülönbözteti a tiszteletet (honor) és a hírnevet (fama), utóbbi alatt azt a tiszteletet értve, amely „nézi a mások értelmét a tisztelendőről”. *Apáczai Csere János*: Magyar Encyclopaedia. Kiad. Bán Imre. Budapest, 1959. 331.

⁶ A becsület tárgyalása: *Samuel Pufendorf*: De officio hominis et civis. Cambridge, 1701. 148–151. (II, XIV); *Samuel Pufendorf*: De Jure Naturae et Gentium. Lund, 1672. 1104–1143. (VIII, IV, 1–31.) A becsület és a lelkiismeret viszonyának kifejtése a mű kibővített kiadásában: *Samuel Pufendorf*: De Jure Naturae et Gentium. Amsterdam, 1698. 164. (II, IV, 9.) A továbbiakban erre, az 1698-os bővített kiadására hivatkozom. A *De officio* először 1673-ban jelent meg.

uralkodó.⁷ Bethlen felfogása mégis rokon Pufendorféval, amennyiben ő is azt hangoztatja, hogy a helyes cselekedetek azok, amelyek összhangban állnak a lelkiismerettel, s hogy az önszeretet nem minden formája elítélendő. Tárgyalásában a valódi és a nem valódi, azaz világi becsület különbsége, a helyes és a helytelen ítélet kettőssége áll a középpontban.⁸ A valódi becsületet Bethlen a lelkiismeret és a jó emberek ítéleteként, Isten akaratának követéseként, a szeretet gyakorlásaként határozza meg, s elkülöníti a világi becsulettől. (A valódi becsület határait Bethlen persze kontingens értékek alapján jelöli ki, ez magyarázza, hogy Homéroszt és Arisztotelészt is elítéli, mert véleménye szerint nem érdemlik ki a valódi becsületet.) A becsület két változatára vonatkozó megállapításokkal Bethlen saját hírnevének alakítására is kísérletet tesz. Egyrészt azért, hogy a valódi becsület megítélését a kevés számú jó, azaz helyes ítéletű ember kiváltságának tekinti. Másrészt pedig azért, hogy *Önéletírásában* önmagát a lelkiismeret parancsát követő, a valódi becsületre törekvő egyénként ábrázolja.

Jelen dolgozat elsősorban azt a kérdést tekinti tárgyának, vajon az *Előljáró beszédben* megfogalmazott antropológiai nézetek hogyan járulnak hozzá Bethlen sorsértelmezéséhez, ezért a becsület-fogalom eszmetörténeti kontextusánál fontosabb itt a becsületnek a szenvedélyekkel, az alapvető emberi késztetésekkel való kapcsolata. Bethlen szerint a világi becsület kereséséből két alapvető késztetés ered: „az ambitio vagy generositas, gloriae cupido, mely annak az ő fölöle való jó ítéletnek kívánása; és a szégyen, szemérem, pudor, mely attól a bal ítélettől való félelem, irtózás”.⁹ Az *Előljáró beszéd* nem részletezi, hogyan születnek a világi hírnévből ezek a késztetések, a választ azonban nem nehéz megadnunk: az embert alapvetően az önszeretet vezérli, s ebből kifolyólag az a vágy, hogy mások róla kedvező ítéletet alkossanak. Ezt az antropológiai alapfeltevést számos kora újkori szerzőnél megtalálhatjuk, így Pufendorfnál is.

⁷ „Id autem manifestum est, Existimationem simplicem, seu naturalem honestatem, non posse alicui eripi ex mero arbitrio summorum imperantium.” Pufendorf: *De officio...*, i. m. (6. j.) 440 (II, XIV, 10); Pufendorf: *De Jure Naturae*, i. m. (6. j.) 113 (VIII, IV, 9).

⁸ Bethlen sok kortársához hasonlóan felismeri, hogy a hírnév független az ember „lényegétől”, s hogy az emberek mások kedvező ítéletére törekednek. A 17. századi francia moralisztika az önszeretetet tekintette az ember kizárólagos motivációjának, s az önszeretet korlátozását, vagy éppen megszüntetését tekintette kívánatosnak. Pascal például azt hangoztatta, hogy le kell számolni az „én”-nel, mert az önző. Pufendorf álláspontja ettől eltérő: elismeri ugyan, hogy az önösség (amor sui) az ember alapjellemzője, de az önszeretetnek nem minden formáját tekinti negatívumnak: az önszeretet nem kifogásolható, amennyiben a társasságot, a természeti törvényt szolgálja. Pascal eszménye a vezeklő, világtól elvonult bűnös; Pufendorfé viszont a közjóért munkálkodó egyén. Bethlen felfogása rokon Pufendorféval, amennyiben azt hangoztatja, hogy a helyes cselekedetek azok, amelyek összhangban állnak a lelkiismerettel, s hogy az önszeretet nem minden formája elítélendő.

⁹ BMÖ 413.

Érdeemes itt kissé részletesebben felidézni Pufendorf rendszerének morál-filozófiai implikációit.¹⁰ Pufendorf alaptétele szerint az ember egyrészt – mi-ként Hobbes felfogásában – önző, társaira veszélyes, másrészt viszont kiszol-gáltatott, s így a társakkal való együttműködésre utalt. A természeti törvény ezért mások segítségét, a közös jó előmozdítását írja elő. Jóllehet e törvény követése Pufendorf szerint az emberek érdeke, mégsem mindenki eszerint cselekszik, sőt, az emberek többsége inkább nem a természettörvényt követi, hanem szenvedélyeit.¹¹ Az emberi természetről alkotott ilyen fajta elképzelé-sek háttérben világosan kitapintható a protestáns teológia, az ágostoni akarat-tan hatása.¹² A protestáns antropológiai elképzelésekkel összhangban Pu-fendorf úgy látja, hogy az akarat nem mindig követi az értelem útmutatását. Az akaratot, az egyéni hajlamokat külső tényezők is befolyásolják: az ember természetes diszpozíciója, temperamentuma, a klíma, a diéta. S e tényezők hatását a nevelés sem tudja gyökeresen megváltoztatni.¹³ Ennek következmé-nye, hogy az emberek között sokféle különböző vágy, törekvés fedezhető fel.¹⁴ Vannak olyanok – jóllehet igen kevesen –, akik jellemükből adódóan követik a természeti törvényt. Másokat csupán a szégyentől, mások kedvezőtlen íté-letétől való félelem sarkall erre; a szégyen, és általában a kedvező megítélésre való törekvés Pufendorf szerint éppen ezért hasznos. Az emberek egy részét azonban sem az esetleges szégyen, sem az isteni büntetéstől való félelem nem sarkallja a természeti törvény követésére: ezért van szükség pozitív jogra, a bűnökre, a törvények kényszerítő erejére.

Bethlennel összevetve különösen érdekesek Pufendorfnak a szégyenre és a lelkiismeretre vonatkozó tételei. A szégyen megítélése esetében jól látha-tó Pufendorf felfogásának különbsége Hobbesétól. Hobbes szerint ugyanis a kedvező megítélésre való törekvés az emberek között ellenségeskedés, és morális szempontból kétes cselekedetek forrása. Pufendorf viszont elutasítja Hobbes tételét, miszerint a kedvező megítélésre való törekvés egyetlen forrása a hatalomvágy. Úgy véli, az emberek számára fontosabb, hogy erkölcsösnek tartsák őket, mint hogy mások fölé kerekedjenek. Ez az oka annak is, hogy a párbajt másképp ítéli meg, mint Hobbes. A szégyen azonban Pufendorf szerint nem lehet az erkölcs alapja, mert az emberek mindenféle okból szé-gyenkeznek, nemcsak erkölcsi hibáik miatt, hanem például termetük, megje-

¹⁰ Jó összefoglalás: *Kari Saastamoinen*: The morality of the fallen man. Helsinki, 1995. 129–171.

¹¹ *Pufendorf*: De Jure Naturae, i. m. (6. j.) 868. (VII, I, 11.).

¹² *Risto Saarinen*: Weakness of Will in Renaissance and Reformation Thought. Oxford, 2011. 105–209.

¹³ *Pufendorf*: De officio..., i. m. (6. j.) 5. (I, I, 12.).

¹⁴ „Denique & in genere humano consideranda est insignis illa ingeniorum varietas, qualis in singulis brutorum speciebus non cernitur; [...] Ast inter homines quot capita tot sensus; & suum cuique pulchrum. Nec simplici aut uniformi cupidine omnes agitantur, sed multiplici & varie inter se mixto.” *Pufendorf*: De officio..., i. m. (6. j.) 21. (I, III, 6.).

lenésük előnytelen volta miatt is. Az erkölcs alapja csak a természeti törvény lehet, amely a lelkiismeretben jelenik meg. A szégyen azonban mégis hasznos lehet, amennyiben a természeti törvénnyel összhangban levő cselekedetekre serkenthet; mégpedig azért, mert a mások kedvező ítéletére való törekvés az embereknek önszeretetükből kifolyólag alapjellemezője.¹⁵ Pufendorf mind az egyszerű, mind az intenzív becsület esetében azt hangoztatja, hogy a becsület megtartására, illetve megszerzésére irányuló törekvésnek összhangban kell lennie a természeti törvénnyel.¹⁶

Az emberi képességek romlott voltának tanából kiindulva Bethlen is úgy látja, hogy az emberek többsége romlott képességei miatt képtelen helyesen ítélni, s önmagában a conscientia sem garantálja a helyes ítéletet.¹⁷ Ezért állítja – Pufendorffal összhangban – azt, hogy a szégyen erkölcsi szempontból hasznos lehet.¹⁸ Az emberi természet romlott, önző voltára további példákat találhatunk a becsülettel kapcsolatos hibákat tárgyaló fejezetben: „Nem azért becsüli az embert, hogy abban az Istennek becsületet érdemlő ajándékot látja, hanem magáért, hogy vagy fél, vagy valami hasznot reménnl attól magának; és azt nem az Isten amabban feltaláló ajándékinak, hanem az ő maga arra az emberre való szükségének, és annak önéki ártható, vagy őtet segíthető tehetségének serpenyőjével, és az üdőknek alkalmatosságával méri, és ahhoz képest neveli, vagy apasztja, sőt sokszor, ha osztán ellehet nála nélkül, vagy mást magának hasznosabbat talál, egészen is felhagyja, sőt bosszúságra, becstelenségre fordítja annak becsületit.”¹⁹

Niklas Luhmann nyomán az önszeretet, az önzés kérdésének előtérbe kerülése, s általában az önreferencialitás gondolatalkazatának megjelenése tekinthető a kora újkori antropológia alapvonásának.²⁰ Az önszeretetnek az *Előljáró beszédben* található tárgyalásában érdekes, hogy nem esik szó a materiális javak megszerzésére irányuló törekvésről (mint például Hobbesnál,

¹⁵ Jellemzőek Pufendorfnak a *De jure naturae et gentium*ban a szégyennel kapcsolatban kifejtett nézetei. Pufendorf itt Descartes és Arisztotelész meghatározását idézi: „Est quippe pudor species aliqua tristitiae, fundata super amorem suimetipsius, & qui procedit ab opinione vel metu vituperij, juxta Carthes. de passion. art. 205. Aut, uti Aristoteles loquitur Rhetor. l. 2. c. 6. [...] Dolor quidam et confusio in iis, quae ad offensionem existimationis videntur pertinere”. Pufendorf: *De Jure Naturae*, i. m. (6. j.) 29. (I, II, 7). A házasságról szóló fejezetben a természetes szégyennel kapcsolatban így fogalmaz: „homo est animal superbum, gloriae, decorisque cupidum & et ab ista destruentibus abhorrens”. Pufendorf: *De Jure Naturae*, i. m. (6. j.) 804. (VI, I, 31).

¹⁶ „Intensiva autem existimatio, honor & gloria, eatenus adpetenda, quatenus ex praeclaris factis, rationi congruentibus, & ad bonum societatis humanae spectantibus redundat, aut ad talia patrandi latiore campum aperit.” Pufendorf: *De Jure Naturae*, i. m. (6. j.) 165. (II, IV, 9).

¹⁷ BMÖ 413–414.

¹⁸ Uo. 425.

¹⁹ Uo. 416.

²⁰ Niklas Luhmann: *Frühneuzeitliche Anthropologie. Theoretische Lösungen für ein Evolutionsproblem der Gesellschaft*. In: Niklas Luhmann: *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*, Bd. 1. Frankfurt am Main, 1980. 162–234.

vagy Pufendorfnál), csak arról, hogy a jó becsület segít a javak megszerzésében is. (Annál több helyet kap az anyagi javak megszerzésére való törekvés az önéletrajzi elbeszélésben.) Az értekezés fő iránya a világi becsület bírálata, az önszeretet alapvetően mint negatívum kerül elő.²¹

Amikor Bethlen a valódi becsületet a conscientiával azonosítja, a protestáns teológia és morálfilozófia egyik kulcsfogalmát alkalmazza.²² A lelkiismeret és az emberek ítéletének szembeállítására is sok 16–17. századi szerzőnél fellelhető. Így a roppant népszerű Justus Lipsiusnál, aki a *Politica*-ban így fogalmaz: „Mindazáltal úgy élnek most az emberek, hogy híreket-neveket sokan féltik, lelkek isméretit kevesen.”²³ De megtalálható Pufendorf természetjogában is, a becsület fogalmával összefüggésben. Pufendorf szerint az embernek törekednie kell arra, hogy megőrizze az egyszerű becsületet (*existimatio*), azaz kövesse a természeti törvényt. Abban az esetben azonban, ha a világ tévesen ítélné meg az egyén tetteit, az Isten ítéletét tükröző lelkiismeret válhat a becsület zálogává, s egyúttal az egyén támaszává a külvilág felől becsületét erő támadásokkal szemben.²⁴

Bethlen *Elöljáró beszédében* a kétféle becsület fogalma további fogalom-párokkal kapcsolódik össze: a test és a lélek, illetve a földi lét és az örökkévalóság kettősségével. Az *Elöljáró beszéd* egyik legkülönösebb fejezete, a semmiről szóló is a becsület tárgyalásához kapcsolódik: a semmire vonatkozó gondolatmenet erkölcsi tanulsága ugyanis az, hogy az ember világi hírnév utáni vágyódásának fő oka semmi voltának tagadása, illetve Istenhez képesti semmiségének feledése. Ez a tétel azt mutatja, hogy a becsület kérdése Bethlen számára nemcsak evilági probléma, hanem transzcendens dimenzióval is rendelkezik; a becsület kérdése a legszorosabban összefügg az üdvözüléssel.²⁵ Az *Elöljáró beszéd*-ben ugyan a filozófiai általánosság szintjén fogalmazódnak

²¹ Pufendorffal az említettek túl további hasonlóság, hogy mindketten szinkretista felfogásúak voltak (ez Pufendorf esetében leginkább *Jus feziale* című művében érhető tetten). Pufendorf természetjogához képest Bethlen elgondolásai számos különbséget is mutatnak: így például, hogy Bethlen morálfilozófiai gondolkodásában nem valamilyen hipotetikus természeti állapot a viszonyítási pont, hanem a paradicsom; vagy hogy nem törvényekről beszél, hanem a szeretet központi szerepéről.

²² Ld. erről általában: *Mika Ojakangas: The Voice of Conscience. A Political Genealogy of Western Ethical Experience.* New York, 2013. 65–104.; Luther és Kálvin felfogásáról: *Saarinen: i. m. (12. j.); Amesius és Perkins álláspontjáról: Frederick C. Beiser: The Sovereignty of Reason. The Defense of Rationality in the Early English Enlightenment.* Princeton, 1996. 155–159.

²³ *Laskai János: Válogatott művei.* Kiad. Tarnóc Márton. Budapest, 1970. 177.

²⁴ „Quando tamen penes nos non est calumnias, & falso falso de nobis conceptos opiniones discutere, conscientiae nos rectitudo solabitur & quod Deo de innocentia nostra constet.” *Pufendorf: De Jure Naturae, i. m. (6. j.) 164. (II, IV, 9).* Az 1672-es kiadásban ez a megállapítás még nem szerepel.

²⁵ Itt ismét felfedezhetők párhuzamok Pufendorf gondolatvilágával: a *De Officionak* az ember Istennel szembeni kötelességeit taglaló fejezetében a német szerző részletesen kifejti, hogy Isten nélkül nem lehet sem lelkiismeret, sem erkölcsös cselekvés; ennek megfelelően élesen elutasítja az ateizmus minden változatát. *Pufendorf: De officio..., i. m. (6. j.) 25–31. (I, IV).*

meg az emberre és a világra vonatkozó kijelentések, de ezek joggal tekinthetők az éntörvények részének is, hiszen olyan tézisekről és értéktételekről van szó, amelyek a szerző saját értékrendjének kijelölését szolgálják.

3. Antropológia és sorsértelmezés az *Önéletírásban* magában

Bethlen a valódi becsület keresését a „királyok, fejedelmek és minden igazgatásba helyezett személyek” esetében már az *Előljáró beszédben* a „salus populi”, a köz javának szolgálatával azonosítja.²⁶ Tehát a közjót kell szolgálniuk, ha nem ezt teszik, akkor megcsalják azokat, akik becsülik őket. (Pufendorf terminológiájával: elvesztik a becsületüket.) Az *Önéletírásban* magában is nagyon gyakran hivatkozik arra, hogy politikai döntéseiben a conscientiát követte, a haza és Isten házának ügyét tartotta szem előtt, még akkor is, ha ez amúgy kellemetlen volt számára, konfliktushoz vezetett. Ezt hangsúlyozza például Teleki Mihállyal való konfliktusait elemezve az *Önéletírásnak* az 1680–1681-es eseményeket taglaló részében: „Az Isten látja azt, hogy én in publicis et seriis soha ex vanitate et superbia nem voksoltam, hanem ex conscientia, uti illa per informationes judicare potui. Bízvást mondom: *Psalm. 26.* [...] Mikor pedig hosszan és mást kellett voksolnom, kénytelen voltam véle, hogy okát adjam voksomnak; et propter causae et propter meae personae defensionem, hogy annál inkább megmenthessem előttem magamat, hogy nem ex linguae, vel ingenii petulantia, hanem ex conscientiae necessitate cselekszem. És sokszor mondtam Telekinek: Uram, én jól látom, hogy az én libera voksom csak kedvetlenséget szerez, az Istenért kérem kegyelmedet, adjon exentiót nékem a fejedelem a gyűlésbe való menéstől, bizony jó szívvel honn ülök s hallgatok, s senkinek terhére nem leszek; de ha kérdeznék, lehetetlen, hogy azt ne mondja a nyelvem, amit gondol a szívem. Hiszen én, amikor a rabságból megszabadulék, olyan Cartesius, Salmasius-forma, honorarius, ingyen tanító professzor akarék lenni, és az éntörvényem soha meg nem alkató világtól végbúcsút venni, ha engedjék.”²⁷

A lelkiismeretére hivatkozik Bethlen akkor is, amikor a gubernátorválasztáson alulmarad Bánffyval szemben, s – többek tanács ellenére – a választás

²⁶ BMÖ 414. A tétel, hogy a közérdek kell legyen a politika elsődleges célja már az antik szerzőknél megfogalmazódott. Arisztotelész a *Politikában* leszögezi: a jó és a rossz alkotmány közötti különbség, hogy az egyik a közjót, a másik az uralkodók érdekeit szolgálja (III, 6). A legfőbb törvényt a közjó (*salus rei publicae*) szolgálatával azonosítja Cicero is (*A törvények*, III, 3, 8). Pufendorf is a közjó szolgálatát szabja meg a legfőbb törvényként az uralkodó számára. *Pufendorf: De officio...*, i. m. (6. j.) 136. (II, XI, 3.).

²⁷ BMÖ 721–722.

kimenetelét nem igyekszik befolyásolni azon híresztelés meglovagolásával, mely szerint a császár neki szánja a gubernátorságot: „Ezért engem sokan kárhoztattak, de én azért cselekedtem, hogy ha az Isten nékem rendelte, *Zsolt.* 75., légyen tiszta a választás et propter salutem regni, et propter meam conscientiam et famam ad posteritatem.”²⁸

Az önéletrajzi elbeszélés éppen azt mutatja fel az önéletíró és politikustársai közötti fő különbségként, hogy míg ő a lelkiismeretet követi, azokat az önérdék, a szenvedélyek irányítják. Így a gubernátor Bánffy, miként Bethlen Gergelyt Bethlen szerint a meggazdagodás vágya vezérli.²⁹ Döntéseiket nem a köz javának szolgálata, hanem személyes érzelmek motiválják.³⁰ A gubernátor elhanyagolja a közügyeket.³¹ A személyes ambíció, a hivatalokra és gazdagságra való vágyódás a fő mozgatórugója Bethlen szerint Apor cselekedeteinek is. Apor „már sok esztendőktől fogva a harmincadok árendálásával ködmönből nyuszt s bársonyba öltözött ember”-nek nevezi³², majd hozzáteszi: „Apor halálban vágyott a tanácsuraság és főthesaurariuság és tordavármegyei főispánság, csiki főkapitányságra etc. Erat mortalium si quis unquam ambitiosissimus, el is érte ő azokat mind, de nehezen és gonosz utakon inkább.”³³ Rabutinról nemcsak azt tudjuk meg, hogy kicsapongó, buja, erkölcstelen életet folytatott, hanem azt, hogy haragja fölött képtelen uralkodni: „Néki írt levelet, memorialét, mit affélét szaggatta, fogával rágta, lábával tapodta; első furiájában sokszor sem esze, sem ábrázatja helyén nem volt, de mégis jó volt, hogy az öletésre nem fakadott, kivált magyar ellen.”³⁴ Az önéletrajz politikusi karakterekre vonatkozó megjegyzései mögött az a korabeli lélektani, természetjogi vagy politikai értekezésekben egyaránt elterjedt belátás fedezhető fel, mely szerint az emberi természet alapvonása az önzés, s az embereket gyakran szenvedélyeik irányítják.

Amikor az önéletíró Bethlen a lelkiismeretet a közérdek szolgálatával azonosítja, a 17. századi politikai elmélet egyik gyakran hangoztatott tételét

²⁸ Uo. 828.

²⁹ Uo. 826.

³⁰ „Ezeket pedig non ex amore principis vel publicae rei, sed ex odio et metu mei [...]” Uo. 827.

³¹ Ezért is fordul Bethlen Aporral és Hallerral a generálishoz: Uo. 972–973.

³² Uo. 835.

³³ Uo. 837.

³⁴ Uo. 852. Erkölcstelenségéről ugyanott így ír: „Amint ötlet Franciából a paráznság és gyilkosság űzte ki, úgy Bécsben a tisztességtelen házasság és kerítés promoveálta mindenre és az erdélyi commendóra is”. Szembeszökő az ellentét Bethlen önjellemzésével, s innen nézve jól látható az is, hogy amikor Bethlen *Önéletírása* elején saját haragos indulatát elemzi, nem csupán a magánember érzelmeiről van szó, hanem politikai jelentőségű kérdésről is. Érdekes megfigyelni, hogy a harag indulata mindkét esetben hatalmi viszonyokkal összefüggésben kerül elő. A *Haragos indulatomról* szóló fejezetben elsősorban az úr és a szolgák alá-fölé rendeltségi viszonyában jelentkező haragról, az úr alattvalóival szembeni haragjáról, illetve annak elkerüléséről esik szó. Nyilvánvalóan Rabutinnak is hatalmi pozíciója biztosítja a harag kiélésének lehetőségét.

visszhangozza. A politikai gyakorlat azonban felvet egy fontos kérdést: miként lehetséges, hogy különböző egyéneknek mást diktál a conscientia. Ez a kérdés merül fel a diploma elvételével kapcsolatban, amikor csak Bethlen javasolja annak elfogadását, a többiek viszont ellenzik azt. Bethlen – mint oly sokszor – itt is bibliai párhuzamot von:

„Tudja kegyelmetek a Roboám tanácsa meghasonlását és kimenetelit. Ebben az egy példában tette az Isten ki, hogy minden tanácsokat ő igazgat, és mikor a jó tanácsok megvettetnek és a veszedelmesek fogadtatnak, mind az Úrtól vagyon, mert ott van írva: Az Úrtól vala etc. Ki állíthatja azt, hogy ott akár a vén, akár az ifjú tanácsurak el akarták volna szakasztani az országot a Dávid házától, és árulója lett volna akármelyik fél is? Senki sem, sőt mindenik arra célzott, hogy megtartsa, de a véneknek úgy tetszett, hogy az engedelmes, ellenben az ifjaknak, hogy a kemény válasz által tartatik meg az ország. Azon Isten vagyon ma itt ebben a tanácsban. Kegyelmeteknek úgy tetszik, hogy ez az ország, fejedelem és a haza a diploma megvetése, ellenben nékem úgy tetszik, hogy annak elvétele által tartatik meg. Én egyedül vagyok, kegyelmetek sokan, bízzuk Istenre s a dolog kimenetelire, melyik volt jobb tanács, mind kegyelmeteknek, mind énnékem elménk, voksunk Istentől igazgattatik. Nem szabad énnékem kegyelmekekről ezért balítéletet tennem, kegyelmekeknél sem énfelölem. Nem vagyok én corruptus sem ígíret, sem adománnyal, kit Isten tud, hanem az Isten keményít meg engem ennyi sok és nagy ember ellen ebben a voksban, mert szánom az Isten házát, szánom a hazámat, szánom a fejedelmet, házát, azt az odabé játszó gyermeket, és mindnyájan kegyelmekeket s magamat, maradékainkat.”³⁵

Bethlent tehát Isten keményítette meg álláspontjában, de – mint az a folytatásban olvasható – Isten keményítette meg Telekit is a maga elhatározásában. Mindkét álláspont képviselői Isten akaratóból cselekednek, s csak Isten dönthet arról, melyiküknek van igaza – írja Bethlen. Az önéletíró mindezt a fejlemények ismeretében, visszatekintő perspektívából fogalmazza meg, ezért tudja (vagy legalábbis tudni véli), hogy az övé lett volna a jó választás. A helyzet Bethlen által adott elemzése azonban mégis magában rejt egy nyugtalanító kérdést: lehet-e a lelkiismeret megbízható politikai alapelv? Ha ugyanis a lelkiismeret autonóm, azaz az egyén önálló álláspontját jelenti, akkor a lelkiismeretre való hivatkozás esetében tulajdonképpen egyéni vélekedésről van szó.³⁶ Innen nézve persze a közjó fogalma is problémásnak

³⁵ Uo. 767.

³⁶ Ez a probléma az angliai politikai küzdelmekben élesen vetődött fel. Ld. Kevin Sharpe: *Remapping early modern England: the culture of seventeenth-century England*. Cambridge, 2000. 151–171, 172–198.

tűnik. Bethlen a közjó mibenlétét objektíve adottnak s ismeretét közvetlenül birtokolhatónak véli – valójában azonban az egyének nagyon is eltérően vélekedhetnek a köz javáról, s a közjóra való hivatkozás éppen ezért könnyen az egyéni elképzelések legitimálásának eszközévé is válhat.

A puritánusok a lelkiismeretet Istentől adottnak, egyfajta isteni sugallatnak tekintették, s azt feltételezték, hogy az újjászületett ember lelkiismerete mindig a helyes cselekvést diktálja.³⁷ A 17. század második felében azonban a lelkiismeret ilyenfajta értelmezésének elvetése jellemző, s az, hogy egyre inkább az értelem cselekedeteket irányító szerepe kerül az előtérbe.³⁸ Pufendorf szerint például a lelkiismeret nem velünk született képesség, hanem a természetjog bensővé tétele a szocializáció során.³⁹ Elméleti szinten Bethlen részletesen nem foglalkozik a lelkiismeret meghatározásával. Az *Előljáró beszéd* szerint a lelkiismeret „az emberben lévő Isten vicéje”, s azt „az Isten kibe-kibe maga helyén adta bírónak”.⁴⁰ Ez megfelel az Amesius által adott, igen elterjedt megfogalmazásnak.⁴¹

A tulajdonképpeni *Önéletírás*ban viszont sokszor olvashatunk a lelkiismeret működéséről, s ez alapján úgy tűnik, Bethlen a szerzett képességeket legalább olyan fontosnak tartotta a konkrét döntésekben, mint a lelkiismeretet. A szóban forgó, a diploma elfogadására vonatkozó voksolással kapcsolatban Bethlen azt állítja, hogy Teleki azért hozott rossz döntést, mert habár volt tehetsége a politikához, de híján volt a kultúrának, a tanultságnak és a tapasztalatnak: „Csudálatos Isten megkeményítése, vakítása volt ez a haza mostani állapotjához való készítésre a Teleki Mihály szívében, ki másként bizony elmés és activus nagy ember volt, ha az elméhez a jó kultúra, tanítás és experientia járult volna.”⁴²

Habár nem állítható, hogy Bethlen kultúra-fogalmát Pufendorf olvasása alakította, de érdemes itt felidézni Pufendorfnak a lélek kultúrájára vonatkozó néhány megállapítását.⁴³ A német gondolkodó szerint a kultúra, a nevelés jelentősen elősegítheti, hogy az egyének helyes célokat tűzzenek ki maguk elé, hogy a természeti törvénynek megfelelően cselekedjenek. Alapvetően

³⁷ Ld. erről: *James Tully: Governing Conduct*. In: *Conscience and Casuistry in Early Modern Europe*. Szerk. Edmund Leites. Cambridge, 1988.19–20.

³⁸ Uo.

³⁹ *Pufendorf: De Jure Naturae*, i. m. (6. j.) 38 (I, III, 4), illetve *Pufendorf: De Jure Naturae*, i. m. (6. j.) 178 (II, III, 13). Vö. *Saastamoinen: i. m.* (10. j.) 121.

⁴⁰ BMÖ 413, 414.

⁴¹ „Conscientia humana est [...] judicium hominis de semetipso, prout subicitur judicio Dei.” *Guilielmus Amesius: De conscientia et eius iure vel casibus*. Amsterdam, 1635. A6.

⁴² BMÖ 768.

⁴³ A cultura fogalma „cultura animi” értelemben Cicero óta használatos, s ez a jelentéskör Pufendorfnál is megtalálható: ő azonban emellett – elsőként – a „cultura” fogalmát a barbársággal szembeállítva egy nép csiszoltságának jellemzésére is használta.

azonban a nevelés nem képes megváltoztatni az ember hajlamait; ha valakinek rossz a természete, a tanulás nem segít rajta. Az azonban kijelenthető, hogy a társadalom szempontjából hasznosabb egy kiművelt jó ember, mint a jószándékú, de műveletlen.⁴⁴ Pufendorf szerint tehát a hajlamok és a lélek kultúrája együttesen járul hozzá a helyes, a természeti törvényt, a lelkiismeretet követő cselekvéshez. Bethlen Telekiről máshol is megjegyzi, hogy nemcsak „interessátus”, de „tudatlan” is volt.⁴⁵ E jellemzői s az, hogy a politikában személyes ambíciója vezette, Bethlen szerint alapvetően hozzájárult az erdélyi viszonyok romlásához:

„Másként olyan agyas, elmés és sokgyermekű, nagyjóságú ember a hazáját szántsándékkal elveszteni hogy igyekezte volna, de az ambitio, avaritia, imperitia, fejedelem erőtelensége, fejedelemasszony atyafisága, a magától ad lubitum csinált tanácsnak ki tudatlan, ki hízelkedő, ki félelem, ki hozzá hasonló húzás-vonásából és az alábbvaló fő és egyéb rendnek (követem az olvasót), mint a húgyó disznó hallgatásából süle ki ez a változás.”⁴⁶

E példákra tekintettel egyáltalán nem tűnik biztosnak, hogy a lelkiismeretes, illetve önszeretet vezette emberek kettőssége önmagában megfelelő alapot szolgáltat a politikai valóság értelmezéséhez. Úgy tűnik, Bethlen szerint a helyes döntések nem kizárólag velünk született képességeken és Isten sugalmazásán múlnak, hanem a megfelelő műveltségtől és a szerzett képességektől is függenek. Aligha véletlen, hogy Bethlen saját tanulásának olyan nagy teret szentel az *Önéletírás*ban. A tanulás szerepének felismerésével függ össze Apáczai önéletírásbeli méltatása is. Egykori mesterét Bethlen olyan mártírként mutatja be, aki hozzá hasonlóan – habár más eszközökkel – a közjóért, a haza és Isten háza javáért fáradozott.

Az *Önéletírás* azon lapjai, ahol Bethlen a közügyek általános elhanyagolását, a politikusok tetteinek privát célok által való meghatározottságát, és a szegénység jelentős mértékben éppen a vezetők felelőtlenségéből eredő nyomorát mutatja be, a legmeggrázóbbak közé tartoznak. Az egykori kancellár önmagát sem tekinti vétlennek e bűnökben, de azt állítja, hogy e visszasságok miatt sokat szenvedett, s éppen e lelkifurdalás, e súlyos bűntudat különbözteti meg más politikai vezetőktől:

⁴⁴ „Quin et hoc observatum est, non minus nativam stoliditatem, quam malitiam & impietatem, ubi accesserint literae, fieri incurabilem, & intractabilem.” Pufendorf: *De Jure Naturae*, i. m. (6. j.) 169. (II, IV, 13). Ez a gondolat az 1672-es kiadásban nem szerepel.

⁴⁵ BMÖ 786.

⁴⁶ Uo.

„Szomorúan, de szükségesképpen informálok tovább a posteritast, minémű nagy hidegséggel, tunyasággal vagy ugyan gonoszúsággal foglalt volt el münket a sátán, mind az Isten dücsőségét és lelkünket, mind az ország közönséges javát illető tisztünk és kötelességünkben; melyet gondolom egyik kiváltképpen való okának mind a haza utolsó veszedelmének, mind az én romlásomnak nagyrészént, mert én ezek miatt sokat szenvedtem, és talán holtig is szenvedek; kit az Isten tud, mert rajtam tölt felette amit Salamon írt Praed. 3:16. Mert valamely jeges volt a publici boni, szintén olyan tüzes volt a privati commodi studium, melyekben, hogy meg kellett szólalnom juxta Péld. 31:8. 9. megtanultam magamon azt, ami vagyon Praed. 7:15, 16. Én Istenem! én Istenem! Nehemiásnak kapcája sem lehetnék effectu; de nem igyekeztem-é követni, amennyire lehetett, affectu? Te tudod, ítíld meg, és nékem kegyelmezz meg.”⁴⁷

Az önéletrajzi elbeszélésben Bethlen önmagát az *Elöljáró beszéd* kategóriáinak megfelelően lelkiismeretes, a közjót szolgáló politikusként jellemzi; politikus társai viselkedését ugyanakkor az eszménnyel ellenkezőként, a szenvedélyek, és az egyéni ambíciók által meghatározottként írja le. Az *Önéletírás* ily módon alapvetően egy jó, erkölcsös egyén és a romlott, gonosz világ harcát írja le. Ez a – meglehetősen egyszerű – séma más korabeli önéletrajzi elbeszélésekben, így Kemény János *Önéletírásában* is felfedezhető. A harmincéves háború eseményit tárgyalva Kemény arra a következtetésre jut, hogy a vallási kérdések az uralkodók számára csupán ürügyként szolgálnak önző érdekek érvényesítésére.⁴⁸ Önmagát ugyanakkor olyan politikusként jellemzi, aki számára a lelkiismeret szava és a közjó szolgálata az iránymutató.⁴⁹ Bethlen Miklós *Önéletírásában* ez az általános séma a politikai szereplők részletes bemutatása által sokkal konkrétabb formát ölt, és a saját élettörténet értelmzésének alapjává válik.

4. Az *Imádságkönyv*

A mások önzésével és irracionális szenvedélyeivel vívott küzdelemben Bethlen végül elbukik, de persze csak az evilági életben. Az *Imádságkönyv*, különösen a transzcendens eredetű (vagy annak vélt) álmok leírása azt mutatja, hogy Bethlen erősen hitt saját kiválasztottságában. Az *Imádságkönyv*

⁴⁷ Uo. 887–888.

⁴⁸ Az *Önéletírás* megfogalmazása szerint a háborúzó világi fejedelmek „csak praetextusnak csinálják az Isten dicsőségét, de azalatt magok világi hasznokat keresik”. BMM 288.

⁴⁹ Szilasi László: Argumenta mortis. Érvék és ellenérvék a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban. Irodalomtörténeti Közlemények 101 (1997) 3–4. 226.

más séma köré szerveződik, mint az önéletrajzi elbeszélés: a jó és a rossz itt, a bűnbánó vallomásaiban temporalizálva jelenik meg. Azaz nem a jó és a rosszak harcáról van szó, hanem arról, hogy az egyén saját múltbeli bűneivel szembenézve törekszik a jó felé. Az *Imádságoskönyv*ben gyakorolt bűnbánat forrása az a felismerés, hogy az *Önéletírás* alanya maga sem testesítette meg teljes mértékben az *Elöljáró beszédben* vázolt embereszményt. Az *Imádságoskönyv*ben Bethlen a műfajból s az eltérő élethelyzetből kifolyólag sokkal szigorúbban ítél önmagáról, mint az önéletrajzi elbeszélésben. Az önéletrajzi elbeszélésben például elítéli ugyan a fővényt, a pénzéhségetáltalában, de saját kereskedői sikereire és anyagi gyarapodására olykor kimondottan büszkén emlékszik, vagy legalábbis tárgyilagosan számol be ezekről. Az *Imádságoskönyv*ben mindez egészen más színben tűnik fel:

„Mely sok ezer úton, módon húztam, vontam, loptam, csaltam meg felebarátomat, csak mikor amaz rossz pénzt letevék is ebben az országban, mennyi embert rontottam meg az én sokszínű-formájú fukar kereskedésem, uzsoráskodásom, sok kölcsönkérésem, nehéz, késő és káros fizetésem, jóságok, örökségek és minden egyéb mások kárával való gazdagságomnak szerzésében etc. Talán a közönséges és még a te házad ládája sem maradtott éppen kár nélkül az én kereskedésem miatt, noha ugyan ezt, amennyire lehetett, attól őriztem.”⁵⁰

A vallomástevő egykori önmagát az önszeretet által vezérelt, Isten parancsát és a közjó szolgálatát elhanyagoló bűnősként jellemzi:

„A te házadban, szolgálatodban és felebarátomhoz való tisztemben olyan hideg voltam, mint a jég, valami jót teljes életemben a te lelked énbennem munkálkodott, azt az én részemről mind megfertéztetem, megmocsoltam. Mert nem néztem először és főképpen a te dücsőségedet, parancsolatodat, nem viselt engem egyenesen a tehozzád való fiúi engedelmesség, szeretet és fiúi félelem, sem az én felebarátomhoz Felségedtől parancsoltatott igaz atyafiúi szeretet, hanem a magam szeretete, elébb járt énnálam a világi becsület, hír, név, dicséret, egészség, békesség, gazdagság és az üdvességnek mintegy napszámbér és jutalom formán való reménysége, várása az én magam jámborságom által, avagy féltettem azokat, hogy elvesztem a magam rossz viselése által, féltem a világi törvény, büntetés, becstelenség, kárvallás és magától a kárhozattól, és így magamat féltettem, szerettem, magam voltam első célja, vége minden jóságomnak, ha volt is valami. Második volt osztán utánam az én Istenemhez és az ő dücsőségéhez való indulat, reflexio

⁵⁰ BMÖ 1010.

*és szeretet, ha volt is valami olyan igen kicsiny, holott tartoztam volna én Felségedet úgy egyenesen magáért szeretni, ha semmi engemet illető bér, jutalom és büntetés nem viselt volna is. Én Istenem, azt a nagy visszafordult bolondságot és hűtetlenséget bocsásd meg énnékem, mert én megvallom, ha a büntetés, jutalom előttem nem lett volna, talán az én Istenemnek szent nevét soha nyelvemre, elmémre sem vettem volna az én romlott veszettségem miatt.*⁵¹

Az imádságoskönyvben megvallott bűnök mégsem változtatnak azon, hogy Bethlen az *Önéletírás* egészében önmagát alapvetően erényes keresztényként határozza meg, sőt a heves bűnbánat és szégyenérzet még inkább azt erősíti, hogy az önéletíró méltó a valódi becsületre (a fogalmat az *Elöljáró beszéd* értelmében fogva fel). Az *Önéletírás* ily módon olyan szöveggépnek tekinthető, amely az evilági kudarcot győzelemmé változtatja, hiszen Bethlen végső soron a bevezetőben vázolt embereszmény tökéletes megtestesítőjeként jelenik meg. Politikai bukását így nemcsak a túlvilági üdvözülés kompenzálja, hanem az is, hogy magáról pozitív képet képes kialakítani az utókorban.

5. Összegzés

Az önéletrajzi elbeszélésben Bethlen önmagát az *Elöljáró beszéd* antropológiai kategóriáinak megfelelően, a lelkiismeret retorikáját mozgósítva, a közjót szolgáló politikusként ábrázolja. Az önéletrajzi elbeszélésben ugyanakkor hangsúlyosan jelennek meg az *Elöljáró beszéd*ben vázolt eszménytől eltérő magatartási módok is. Az *Önéletírás* lapjain olyan embereszmény rajzolódik ki, amely az Istentől adott lelkiismereten alapul, de amelyben fontos szerepet kap a képzés, a tanulás, valamint a szenvedélyek fölötti racionális uralom is. Bethlen felfogása szerint az emberek többsége kiszolgáltatott szenvedélyeinek, s ezért nem a lelkiismeret szavát követi, nem erkölcsösen, a közjó érdekében cselekszik. Saját mártírsorsa egyik fő okaként is az emberi romlottságot, mások irracionális szenvedélyeivel folytatott küzdelmét tünteti fel. Az önéletírásbeli sorsértelmezésben – mely természetesen nem azonos a valós élettörténettel – ily módon a lelkiismeret és a közjó toposza mellett alapvető szerepet kap a szenvedélyek és az erkölcs viszonya is.

⁵¹ Uo. 1011.

